

Załącznik nr 2**do wniosku o wszczęcie postępowania habilitacyjnego**

dr Aleksandra Kustra, adiunkt
Katedra Prawa Konstytucyjnego
Wydział Prawa i Administracji
Uniwersytet Mikołaja Kopernika

AUTOREFERAT**przedstawiający opis dorobku i osiągnięć naukowych****1. Imię i nazwisko:**

Aleksandra Kustra

2. Posiadane dyplomy i stopnie naukowe

Doktor nauk prawnych 2008, stopień nadany uchwałą Rady Wydziału Prawa i Administracji Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu z dnia 17 czerwca 2008 r.

Tytuł rozprawy doktorskiej: *Przepisy integracyjne w konstytucjach RP oraz wybranych państw członkowskich Unii Europejskiej*.

Promotor prof. dr hab. Zbigniew Witkowski.

Recenzenci: prof. dr hab. Ewa Gdulewicz UMCS, prof. dr hab. Sławomira Wronkowska-Jaśkiewicz UAM

Magister prawa, dyplom uzyskany na Wydziale Prawa i Administracji Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu (28 lipca 2005 r.); tytuł pracy magisterskiej: *Paradygmat nadrzędności konstytucji a zasada supremacji prawa wspólnotowego*

Promotor prof. dr hab. Zbigniew Witkowski

3. Informacje o dotychczasowym zatrudnieniu w jednostkach naukowych**Studia**

Studia prawnicze, które rozpoczęłam na Wydziale Prawa i Administracji UMK w Toruniu w 2001 r. ukończyłam po czterech latach, w 2005 r. (średnia ocen ze studiów 5,0). W roku akademickim 2003/2004 oraz 2004/2005 byłam stypendystką Ministra Edukacji Narodowej i Sportu. Od trzeciego roku studiów przyznawano mi indywidualny tok studiów,

którego opiekunem naukowym był prof. dr hab. Zbigniew Witkowski. We wrześniu 2003 r. uczestniczyłam w Kursie Praw Człowieka organizowanym przez Poznańskie Centrum Praw Człowieka PAN we współpracy z Uniwersytetem w Lund. W czerwcu i lipcu 2004 r. uczestniczyłam w *Summer School of International Trade Law and European Law* w Krakowie - kursie organizowanym przez *Catholic University in Washington* we współpracy z Wydziałem Prawa Uniwersytetu Jagiellońskiego. W semestrze letnim 2005 r. w ramach programu Sokrates Erasmus studiowałam prawo na Uniwersytecie w Regensburgu. Pracę magisterską nt. *Paradygmat nadrzędności konstytucji a zasada supremacji prawa wspólnotowego* obroniłam 28 lipca 2005 r. w Katedrze Prawa Konstytucyjnego WPiA UMK w Toruniu, kierowanej przez prof. dr. hab. Zbigniewa Witkowskiego. Praca ta uzyskała wyróżnienie w konkursie na najlepsze prace magisterskie obronione na Wydziale Prawa i Administracji UMK.

W 2005 r. ukończyłam również dwuletnie europejskie studia specjalne w Centrum Studiów Europejskich im. Jeana Monneta w Toruniu. Pracę dyplomową nt. *Autonomia prawa wspólnotowego i jej wpływ na wykładnię norm wspólnotowych* napisałam i obroniłam w 2005 r. pod kierunkiem prof. dr hab. Jana Galstera, kierownika Katedry Prawa Europejskiego w Toruniu.

Zatrudnienie

Od początku mojej pracy naukowej jestem związana z Katedrą Prawa Konstytucyjnego Wydziału Prawa i Administracji Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, gdzie w okresie 1 października 2005 - 30 września 2009 r. byłam zatrudniona jako asystent.

16 czerwca 2008 r. obroniłam pod kierunkiem prof. Zbigniewa Witkowskiego pracę doktorską nt. *Przepisy integracyjne w konstytucjach RP oraz wybranych państw członkowskich Unii Europejskiej*. Dzień później Rada Wydziału Prawa i Administracji UMK w Toruniu jednomyślnie podjęła uchwałę o przyznaniu mi stopnia doktora nauk prawnych – specjalność prawo konstytucyjne. Monografia pt. *Przepisy i normy integracyjne w konstytucjach wybranych państw członkowskich UE* oparta na pracy doktorskiej została wydana drukiem w 2009 r. (Towarzystwo Naukowe Organizacji i Kierownictwa „Dom Organizatora”, Toruń 2009, s. 397). Monografia ta została przychylnie przyjęta w środowisku naukowym, pozytywnie zrecenzowana przez panią dr Aleksandrę Wentkowską (Europejski Przegląd Sądowy nr 6/2011 s. 55-56), a w 2011 r. uzyskała nagrodę Komitetu Redakcyjnego „Przeglądu Sejmowego” za najlepszą rozprawę doktorską z zakresu prawa konstytucyjnego.

Na stanowisku adiunkta jestem zatrudniona w Katedrze od 1 października 2009 r.

Od 15 lutego 2008 r. jestem również zatrudniona w Biurze Trybunału Konstytucyjnego jako asystent sędziego TK.

4. Wskazanie osiągnięcia w rozumieniu art. 16 ust. 2 ustawy z 14 marca 2003 r. o stopniach naukowych i tytule w zakresie sztuki (Dz.U. nr 65, poz. 595 ze zm.)

Jako osiągnięcie w rozumieniu art. 16 ust. 2 ustawy z 14 marca 2003 r. o stopniach naukowych i tytule w zakresie sztuki (Dz. U. nr 65, poz. 595 ze zm.) przedstawiam monografię mojego autorstwa pt. *Kelsenowski model kontroli konstytucyjności prawa a integracja europejska. Studium wpływu* (Toruń 2015, s. 601). Recenzentem wydawniczym przedstawionej monografii jest prof. dr hab. Lech Garlicki.

Omówienie celu naukowego i osiągniętych wyników wraz z omówieniem ich ewentualnego wykorzystania.

Uwagi wstępne

Przedstawiona monografia dotyczy zmian zachodzących w scentralizowanym modelu kontroli konstytucyjności prawa w związku z integracją europejską.

Decyzja o podjęciu tej tematyki była wynikiem zainteresowania szerszym zagadnieniem dotyczącym ewolucji pozycji ustrojowej i funkcji sądów konstytucyjnych w Europie. Ewolucja ta ma złożoną genezę i jest konsekwencją zjawisk o charakterze globalnym. Wykształcenie się międzynarodowego prawa praw człowieka i związane z tym paralelne procesy internacjonalizacji prawa konstytucyjnego oraz konstytucjonalizacji prawa międzynarodowego doprowadziły do pojawienia się sfery, w której klasyczne prawo konstytucyjne i klasyczne prawo międzynarodowe nawzajem się przenikają. Z perspektywy sądownictwa konstytucyjnego procesy te miały istotny wpływ na modyfikację klasycznie pojmowanej zasady nadrzędności konstytucji w systemie źródeł prawa i zmianę pozycji sądu konstytucyjnego, który przestał być jedynie strażnikiem konstytucji w kelsenowskim rozumieniu, a przekształcił się w organ o zdecydowanie bardziej złożonych funkcjach, włączając w to funkcję krajowego trybunału praw człowieka.

Zmiany, które zachodzą dziś w scentralizowanym modelu sądownictwa konstytucyjnego w związku z integracją europejską są więc tylko fragmentem zjawisk o szerszym i bardziej uniwersalnym charakterze. W państwach UE multicentryczność systemu władzy sądowniczej rysuje się ze szczególną wyrazistością. Z tego względu wpływ integracji europejskiej (i prawa UE jako systemu ponadnarodowego i usytuowanego między tradycyjnymi sferami krajowego prawa konstytucyjnego oraz prawa międzynarodowego) na scentralizowany model sądownictwa konstytucyjnego ma charakter na tyle szczególny, że wymaga analizy jako odrębne zjawisko. W monografii podjęłam próbę odpowiedzi na pytanie, w jakim stopniu proces integracji europejskiej modyfikuje funkcjonujący do tej pory model scentralizowanej kontroli konstytucyjności i czy zmiany te są na tyle istotne, że stanowią przyczynę dekompozycji dotychczasowego modelu sądownictwa konstytucyjnego.

Zakres badawczy monografii

Sądową kontrolę konstytucyjności prawa ukształtowały dwa klasyczne modele: amerykański oraz europejski (zwany niekiedy austriackim). Jak wiadomo, różnice w obu klasycznych modelach kontroli konstytucyjności prawa wynikają przede wszystkim z odmiennego podłoża historycznego, politycznego i prawnego, w którym się one ukształtowały. Podczas gdy za początek kontroli konstytucyjności prawa w USA (jak i na całym świecie) uznaje się precedensowe rozstrzygnięcie amerykańskiego Sądu Najwyższego w sprawie *Marbury przeciwko Madison*, geneza młodszego o ponad stulecie modelu europejskiego jest silnie związana z pracami Hansa Kelsena (stąd przywołanie jego nazwiska w tytule monografii).

Chociaż aktualna architektura sądownictwa konstytucyjnego w państwach UE jest zdecydowanie bardziej złożona, to kelsenowski model sądownictwa konstytucyjnego nadal stanowi teoretyczny wzór, na którym opiera się system kontroli konstytucyjności prawa przyjęty w większości państw członkowskich UE. W osiemnastu z nich (na 28 państw członkowskich UE) funkcjonuje bowiem model scentralizowany, polegający na przyznaniu kompetencji kontrolnych wyodrębnionemu instytucjonalnie sądowi konstytucyjnemu (w kelsenowskim znaczeniu). Jest on charakterystyczny dla następujących państw: 1. Austrii (Trybunał Konstytucyjny), 2. Belgii (Sąd Konstytucyjny, wcześniej Sąd Arbitrażowy), 3. Bułgarii (Sąd Konstytucyjny), 4. Chorwacji (Sąd Konstytucyjny), 5. Czech (Sąd Konstytucyjny), 6. Estonii (Izba Kontroli Konstytucyjnej Sądu Konstytucyjnego), 7. Francji (Rada Konstytucyjna), 8. Hiszpanii (Trybunał Konstytucyjny), 9. Litwy (Sąd Konstytucyjny), 10. Luksemburga (Sąd Konstytucyjny), 11. Łotwy (Sąd Konstytucyjny), 12. Niemiec (Federalny Trybunał Konstytucyjny), 13. Polski (Trybunał Konstytucyjny), 14. Rumunii (Sąd Konstytucyjny), 15. Słowacji (Sąd Konstytucyjny), 16. Słowenii (Sąd Konstytucyjny), 17. Węgier (Trybunał Konstytucyjny) oraz 18. Włoch (Sąd Konstytucyjny). W monografii zwracam uwagę na specyfikę pozycji ustrojowej francuskiej Rady Konstytucyjnej (dalej: RK) oraz estońskiej Izby Kontroli Konstytucyjnej funkcjonującej w ramach Sądu Krajowego (pełniącego funkcję sądu najwyższego).

Zakres badawczy monografii obejmuje analizę wpływu prawa UE na scentralizowany model kontroli konstytucyjności prawa. W przedstawionej monografii przedmiot badań został ograniczony do wspomnianych osiemnastu państw, a przyjęta w pracy definicja sądu konstytucyjnego zakłada, że jest to organ państwowy mający wyłączność w zakresie uchylania niekonstytucyjnej normy prawnej i zgodnie z tradycją kelsenowską specjalnie w tym celu powołany. Poza zakresem badawczym znalazły się więc państwa, w których scentralizowana kontrola konstytucyjności prawa jest dokonywana przez sądy najwyższe bez wydzielenia w nich jednostek organizacyjnych mających wyłączność na wykonywanie tej kompetencji. Ponadto, chociaż praca dotyczy wpływu prawa UE na sądownictwo konstytucyjne, w niektórych rozdziałach konieczne było odwołanie się do innych systemów prawnych niż prawo UE – przede wszystkim do Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności

(dalej: EKPCz) oraz orzecznictwa Europejskiego Trybunału Praw Człowieka (dalej: ETPCz). Uwzględnienia systemu prawnego Rady Europy wymagały przede wszystkim rozważania dotyczące ochrony praw i wolności konstytucyjnych. W innych częściach pracy nawiązania te wynikały z nadania w danym krajowym systemie prawnym szczególnego statusu EKPCz. We Francji EKPCz jest bowiem stosowana jako quasi-konstytucyjny wzorzec kontrolny przez sądy powszechne i administracyjne, co pozwala im na niezależnienie się od sądu konstytucyjnego. W Austrii natomiast EKPCz uzyskała status konstytucyjny.

Cel badawczy, metodologia i systematyka pracy.

Celem badawczym pracy (co akcentuje jej podtytuł) jest próba udzielenia odpowiedzi na pytanie, w jakim stopniu integracja europejska wpłynęła na klasyczny, kelsenowski paradygmat kontroli konstytucyjności prawa. Realizacja tego zamierzenia wymagała analizy wielu problemów wynikających ze zmian dokonujących się we współczesnym sądownictwie konstytucyjnym w związku z procesem integracji europejskiej. Problemy te dotyczą:

- multicytryczności systemu stosowania prawa i przyznania wszystkim sądom krajowym tzw. mandatu wspólnotowego;
- statusu sądu konstytucyjnego jako sądu wspólnotowego w rozumieniu art. 267(3) Traktatu o funkcjonowaniu Unii Europejskiej (dalej: TFUE);
- orzecznictwa obejmującego konstytucyjnoprawne problemy związane z członkostwem państwa w UE;
- legitymacji sądu konstytucyjnego do dokonywania kontroli konstytucyjności prawa UE;
- specyfiki kontroli konstytucyjności prawa UE;
- praktyki sądów konstytucyjnych w zakresie stosowania prawa UE jako wzorca kontroli wobec prawa krajowego;
- wpływu członkostwa w UE na interpretację norm konstytucyjnych i sformułowanie wzorca tzw. prounijnej wykładni konstytucji;
- pozycji sądów konstytucyjnych jako krajowych trybunałów praw człowieka w związku z powstaniem wielopoziomowego systemu ochrony praw podstawowych w UE.

Monografia przedstawia wyniki badań prowadzonych przy zastosowaniu metody formalno-dogmatycznej oraz komparatystycznej. W pracy przyjęłam metodę badawczą polegającą na analizie rozwiązań reprezentatywnych. Całościowa analiza komparatystyczna orzecznictwa wszystkich – uwzględnianych w pracy – osiemnastu sądów konstytucyjnych wymagałaby bowiem zaangażowania zespołu badawczego i co najmniej kilkutomowego opracowania.

Zmiany dokonujące się we współczesnym sądownictwie konstytucyjnym w związku z procesem integracji europejskiej mają istotny wpływ na systematykę ustaleń zawartych w pracy.

Rozdział I, zatytułowany „Sąd konstytucyjny w multientrycznym systemie stosowania prawa”, obejmuje problemy związane z pytaniem, w jaki sposób integracja europejska zmieniła przestrzeń proceduralno-kompetencyjną, w której funkcjonują współczesne sądy konstytucyjne. Podstawowym czynnikiem wywołującym te zmiany jest częściowa decentralizacja kontroli hierarchicznej zgodności norm, będąca następstwem przyznania tzw. mandatu wspólnotowego wszystkim sądom krajowym. Mandat ten jest ostatnio coraz częściej wykorzystywany przez sądy krajowe (w tym najwyższe instancje sądownicze) do marginalizowania roli sądów konstytucyjnych, a nawet kwestionowania prawidłowości ich rozstrzygnięć. Miniona i obecna dekada są okresem, w którym relacje między ETS a sądami konstytucyjnymi oraz innymi sądami krajowymi zaczęły się coraz bardziej komplikować. Omawiany rozdział zawiera analizę stosunkowo nowych problemów związanych z funkcjonowaniem sądownictwa konstytucyjnego w multientrycznym systemie stosowania prawa. Należą do nich: kwestia temporalnego skutku orzeczenia sądu konstytucyjnego stwierdzającego niekonstytucyjność normy krajowej niezgodnej również z prawem UE, lecz odraczającego utratę jej mocy obowiązującej (sprawa *Filipiak i Winner Wetten*) oraz problem priorytetowości kontroli konstytucyjności w stosunku do procedury prejudycjalnej (*Melki i Abdeli*).

Rozdział II, zatytułowany „Sąd konstytucyjny w państwie UE jako sąd wspólnotowy w rozumieniu art. 267(3) TFUE”, zawiera analizę stanowisk sądów konstytucyjnych państw członkowskich wobec problemu ich związania dyspozycją obecnego art. 267(3) TFUE. Omawiam zarówno praktykę orzecniczą ośmiu sądów konstytucyjnych, które dotychczas sformułowały przynajmniej jedno pytanie prejudycjalne (austriacki TK, belgijski SK, francuska RK, hiszpański TK, litewski TK, niemiecki FTK, polski TK i włoski TK), wskazując, że część z nich początkowo negowała swój status sądu w rozumieniu art. 267(3) TFUE, jak też stanowisko sądów konstytucyjnych, które do tej pory nie przedstawiły żadnego postanowienia odsyłającego. Wskazuję, że chociaż ETS formułując kryteria definicyjne sądu z art. 267 TFUE nie rozstrzyga wyraźnie, czy każdy sąd konstytucyjny, niezależnie od jego usytuowania w ramach systemu organów państwa danego kraju członkowskiego, jest sądem ostatniej instancji w rozumieniu art. 267 TFUE, to przyjmując pytania prejudycjalne od wszystkich krajowych sądów konstytucyjnych, które dotychczas zdecydowały się wydać postanowienie odsyłające, nie tylko aprobuje, lecz nawet zachęca inne sądy konstytucyjne do podejmowania działań w tym kierunku. Dodatkowo, przyjęta w orzecznictwie ETS teza o odpowiedzialności odszkodowawczej państwa za zaniechanie sądu krajowego ostatniej instancji w kwestii przedstawienia pytania prejudycjalnego jest ostrzeżeniem wobec tych sądów konstytucyjnych, które negują możliwość skorzystania z art. 267 TFUE bądź z niej w praktyce nie korzystają.

Rozdział III, zatytułowany „Ustrojowy status sądów konstytucyjnych a ich orzecznictwo w sprawach europejskich”, dotyczy zmian, jakie członkostwo państwa w UE powoduje w praktyce orzecniczej sądów konstytucyjnych. Analiza tzw. europejskiego orzecznictwa sądów konstytucyjnych została dokonana pod kątem wpływu, jaki na kształt integracyjnego *aquis constitutionnel* wywiera obowiązujący w danym państwie członkowskim

model kontroli konstytucyjności prawa oraz pozycja prawno-ustrojowa organu lub organów dokonujących tej kontroli, która dopełnia ten model.

Normy kompetencyjne oraz proceduralne, określające pozycję ustrojową sądu konstytucyjnego w państwie członkowskim są jednym z podstawowych determinantów wyznaczających rozstrzygnięcia sądu w tzw. sprawach europejskich. Wpływają na ich liczbę, charakter prawny, skutki, a nawet treść orzeczenia. To, czy dany sąd ma szansę na wypracowanie określonej linii orzeczniczej w kwestii członkostwa w UE, zależy w szczególności od:

- zakresu kognicji w dziedzinie kontroli konstytucyjności prawa (kwestia dopuszczalności kontroli umów międzynarodowych);
- modelu skargi konstytucyjnej (model szeroki czy wąski);
- innych kompetencji przyznanych sądom konstytucyjnym (np. rozstrzyganie sporów kompetencyjnych, funkcja sądu wyborczego);
- organizacji sądu (np. podział na izby orzecznicze w ramach sądu);
- ustroju terytorialnego państwa członkowskiego.

Należy podkreślić, że powyższe czynniki nie stanowią katalogu zamkniętego, a analiza orzecznictwa przedstawiona w omawianym rozdziale ma charakter ilustracyjny.

Rozdział IV, zatytułowany „Ewolucja stanowisk sądów konstytucyjnych w kwestii podstaw prawnych i zakresu dopuszczalnej kontroli konstytucyjności prawa UE”, opiera się na założeniu, że mimo istotnej ewolucji sądownictwa konstytucyjnego podstawową funkcją każdego sądu konstytucyjnego jest nadal kontrola hierarchicznej zgodności norm. Ustalenia zawarte w tym rozdziale dotyczą ewolucji orzecznictwa sądów konstytucyjnych w sprawie ich legitymacji do dokonywania kontroli konstytucyjności aktów prawa UE. Istnieje bowiem fundamentalna różnica między przeprowadzaniem kontroli konstytucyjności aktów prawnych UE a badaniem zgodności z konstytucją każdego innego aktu normatywnego obowiązującego w systemie krajowym państwa członkowskiego UE. Sądy konstytucyjne, dokonując kontroli konstytucyjności aktów prawa UE, są bowiem konfrontowane z koniecznością uzgodnienia – nawiązując do terminologii H. Harta – dwóch niespójnych reguł rozpoznania: krajowej – opartej na zasadzie nadrzędności konstytucji, oraz wspólnotowej – opartej na zasadzie autonomii i pierwszeństwa prawa UE. Bez wątpienia istotny wpływ na praktykę orzeczniczą danego sądu konstytucyjnego w kwestii kontroli konstytucyjności aktów prawa UE ma ogólna koncepcja systemu prawa, którą posługuje się każdy sąd konstytucyjny. W znacznej mierze ta ogólna koncepcja systemu prawa jest kształtowana rozstrzygnięciami, które dotyczą dwóch kwestii: po pierwsze, pojmowania zasady nadrzędności konstytucji i związanej z tym hierarchicznej budowy systemu prawnego, a po drugie sposobu interpretacji przyjętych przez ustrojodawcę uregulowań dotyczących statusu prawa międzynarodowego oraz prawa UE w wewnętrznym porządku prawnym. Sądy konstytucyjne, kształtując swe stanowisko dotyczące ogólnej koncepcji systemu prawa są w znacznym stopniu ograniczone przepisami konstytucyjnymi regulującymi system źródeł prawa w danym kraju, a także rozstrzygnięciami ustrojodawcy dotyczącymi statusu norm prawa międzynarodowego oraz prawa UE. Stąd też stanowisko sądów konstytucyjnych w kwestii kontroli konstytucyjności prawa UE ulega

zazwyczaj znaczącym modyfikacjom pod wpływem tzw. formalnej euronowelizacji konstytucji, czyli bezpośredniej ingerencji ustrojodawcy w tekst ustawy zasadniczej w celu dostosowania go do zmian wynikających z uczestnictwa w procesie integracji Europy. Jednak nawet przy braku ingerencji ustrojodawcy w warstwę tekstową konstytucji w orzecznictwie sądów konstytucyjnych dostrzegalna jest w tym zakresie istotna ewolucja, której następstwem są „ciche” zmiany konstytucji.

Rozdział V, zatytułowany „Specyfika kontroli konstytucyjności aktów prawa UE”, jest dopełnieniem rozważań zawartych w rozdziale IV. Ustalenia zawarte w tej części pracy dotyczą rozstrzygnięć sądów konstytucyjnych zapadających w trybie kontroli konstytucyjności norm, gdy bezpośrednim lub pośrednim przedmiotem badania zgodności z konstytucją jest akt prawa UE. Fundamentalne tezy orzecznicze, które odnoszą się do warunków członkostwa państwa w procesie integracji są formułowane najczęściej przy okazji wydawania rozstrzygnięć związanych z pośrednią i bezpośrednią kontrolą prawa pierwotnego. Orzeczenia te dotyczą głównie traktatów zmieniających i pozostałych traktatów w przypadku kontroli konstytucyjności traktatów akcesyjnych. Drugą istotną grupę orzeczeń stanowią rozstrzygnięcia w kwestii zgodności z konstytucją aktów prawa krajowego implementujących prawo UE. Znaczenie tych orzeczeń wynika nie tylko z ich liczby, ale też powtarzających się w wielu państwach problemów konstytucyjnoprawnych związanych z implementacją prawa UE. Orzeczenia dotyczące bezpośrednio norm prawa wtórnego (rozporządzeń wspólnotowych i unijnych) należą do wyjątków ze względu na kontrowersyjny charakter kompetencji sądu konstytucyjnego do dokonywania tego typu kontroli. Rozstrzygnięcia takie jednak zapadały i zapadają, co świadczy o tym, że problem kognicji sądu konstytucyjnego wobec prawa wtórnego UE pozostaje nadal otwarty.

Rozdział VI, zatytułowany „Prawo UE jako wzorzec kontroli w postępowaniu przed sądem konstytucyjnym”, jest „lustrzanym odbiciem” problematyki analizowanej w rozdziale V. Dotyczy bowiem dopuszczalności przywoływania i uwzględniania przepisów prawa UE jako wzorców kontroli w sprawach hierarchicznej zgodności norm. Jest to kwestia, której doktryna prawa poświęca mniej uwagi niż problemowi uznawania tych norm za przedmiot kontroli w aspekcie ich zgodności z krajową konstytucją. Niekiedy zapomina się więc o tym, jak znaczącą ewolucję przeszło orzecznictwo sądów konstytucyjnych w tej kwestii od drugiej połowy XX w.

W pracy przyjęto założenie, że w praktyce konstytucyjnej może chodzić o dwie podstawowe sytuacje. Po pierwsze – stosunkowo rzadkie – sprawy, w których prawo UE jest przywoływane i rozpatrywane jako bezpośredni wzorzec kontroli. Po drugie – znacznie częstsze – przypadki uznawania norm prawa UE za wzorce pośrednie. Taka sytuacja ma miejsce wówczas, gdy formalnie wzorcem kontroli jest przepis konstytucyjny (zazwyczaj przepis konstytucyjny przekazujący kompetencje na rzecz organizacji międzynarodowej), ale wnioskodawcy odwołują się też do naruszenia norm prawa UE. Wtedy przepis prawa UE może być przywoływany jako tzw. wzorzec związkowy.

Rozdział VII, zatytułowany „Sąd konstytucyjny a wykładnia norm konstytucyjnych zgodna z prawem UE”, zawiera analizę istotnego problemu, który kształtuje treść tzw. europejskich orzeczeń sądów konstytucyjnych (zarówno tych, w których prawo UE jest przedmiotem kontroli, jak i tych, w których stanowi ono pośredni lub bezpośredni wzorzec kontroli). W przypadku kontroli konstytucyjności prawa UE prounijna wykładnia konstytucji jest podstawowym narzędziem uzgadniania dwóch kolidujących ze sobą reguł rozpoznania: krajowej, opartej na zasadzie nadrzędności konstytucji, oraz unijnej, opartej na zasadzie pierwszeństwa prawa UE. Z kolei w przypadku kontroli zgodności prawa krajowego z konstytucją, w sytuacji gdy za pośredni wzorzec kontroli służą przepisy prawa UE, prounijna wykładnia konstytucji ma na celu respektowanie w procesie rekonstrukcji wzorca kontroli zobowiązań wynikających z członkostwa w UE. Coraz wyraźniej dostrzegalna jest więc ewolucja poglądów doktryny oraz praktyki konstytucyjnej dotyczących pytania, czy sądy konstytucyjne – przynajmniej w pewnej mierze – są, podobnie jak inne sądy krajowe, sądami wspólnotowymi, których zadaniem jest zapewnienie efektywności prawa UE w wewnętrznym porządku prawnym.

W rozdziale VIII, zatytułowanym „Sądy konstytucyjne wobec rozwoju systemu ochrony praw podstawowych UE”, omówiono wpływ, jaki uczestnictwo państwa w procesie integracji europejskiej wywiera na pełnioną przez sądy konstytucyjne funkcję „krajowych trybunałów praw człowieka”. Wpływ ten jest coraz bardziej złożony, ponieważ sądy konstytucyjne państw członkowskich funkcjonują obecnie w wielopoziomym systemie ochrony praw jednostki, na który składają się: system prawa krajowego, system prawny Rady Europy oraz system prawny UE. Przyjęcie Karty praw podstawowych UE (dalej: Karta) i przyznanie jej w Traktacie z Lizbony mocy wiążącej (art. 6(1) Traktatu o Unii Europejskiej, dalej: TUE), jak również zobowiązanie UE do przystąpienia do EKPCz (art. 6(2) TUE) stawiają nowe wyzwania przed sądami konstytucyjnymi. Jednym z nich jest uwzględnianie podczas interpretacji i stosowania norm konstytucyjnych trzech standardów ochrony praw podstawowych (krajowego, strasburskiego oraz luksemburskiego). Najistotniejsze znaczenie mają w tym kontekście art. 51, art. 52 ust. 3 oraz art. 53 Karty. Orzecznicza interpretacja art. 51 Karty ma decydujący wpływ na realny zakres zastosowania standardów ochrony praw człowieka gwarantowanych na poziomie prawa UE. Obecnie kluczowym orzeczeniem ETS dotyczącym tej kwestii jest wyrok z dnia 26 lutego 2013 r. w sprawie *Åkerberg Fransson*. Z kolei treść art. 53 Karty wyznacza granice swobody ETS w kształtowaniu poziomu ochrony tych standardów względem prawa krajowego. Podstawowe tezy dotyczące tego problemu zostały przez ETS sformułowane w wyroku z dnia 26 lutego 2013 r. w sprawie *Melloni*. Wreszcie art. 52 ust. 3 Karty stanowi relewantny punkt odniesienia w dyskusji nad relacjami między unijnymi standardami ochrony a tymi wynikającymi z orzecznictwa ETPCz. Problem ten pozostaje otwarty, biorąc pod uwagę kontrowersyjną opinię ETS z 18 grudnia 2014 r. w sprawie przystąpienia UE do EKPCz.

Ostatni, IX rozdział książki jest próbą podsumowania zmian zachodzących w kelsenowskim modelu konstytucyjności prawa pod wpływem integracji europejskiej. Tytuł

rozdziału: „Klasyczny paradygmat sądownictwa konstytucyjnego a proces konstytucjonalizacji prawa UE”, podkreśla wzrost dynamiki tych zmian w związku z coraz trwalszym funkcjonowaniem UE w tzw. rejestrze konstytucyjnym (określenie Neila Walkera).

W rozdziale tym przyjmuję, że najważniejszymi elementami klasycznego (kelsenowskiego) paradygmatu kontroli konstytucyjności prawa są: założenie hierarchicznej budowy systemu prawnego; założenie nadrzędnej mocy prawnej konstytucji jako najważniejszego aktu normatywnego danego systemu; scentralizowany model kontroli hierarchicznej zgodności norm oraz koherencja systemu gwarantowana stwierdzeniem wadliwości normy przez sąd konstytucyjny i jej derogacja z systemu prawnego. Praktyka orzecznicza sądów konstytucyjnych państw członkowskich dowodzi, iż integracja europejska znacząco wpłynęła na każdy z tych elementów, co spowodowało znaczącą dekompozycję kelsenowskiego modelu kontroli konstytucyjności prawa.

Osiągnięte wyniki

Scentralizowany model kontroli konstytucyjności prawa powstał w warunkach ustrojowych i systemowych zdecydowanie odmiennych od tych, które charakteryzują współczesną Europę. Rozwój procesu integracyjnego, charakteryzujący się coraz ściślejszą, nie tylko gospodarczą, lecz także polityczną współpracą, połączony z wytworzeniem specyficznego dla UE ponadnarodowego systemu prawnego, musiał więc nieuchronnie wpłynąć na klasyczny paradygmat sądownictwa konstytucyjnego.

Zasadniczą tezą monografii jest twierdzenie, że integracja europejska w fundamentalny sposób wpłynęła na wskazane wyżej cztery podstawowe elementy kelsenowskiego modelu kontroli konstytucyjności prawa czyli:

- założenie hierarchicznej budowy systemu prawnego;
- założenie nadrzędnej mocy prawnej konstytucji jako najważniejszego aktu normatywnego danego systemu;
- scentralizowany model kontroli hierarchicznej zgodności norm;
- koherencję systemu gwarantowaną stwierdzeniem wadliwości normy przez sąd konstytucyjny i jej derogacją.

Po pierwsze, zdecydowanej modyfikacji uległo założenie szczeblowej budowy systemu prawnego. Powstanie systemu prawa UE, którego elementy są bezpośrednio stosowalne i mają pierwszeństwo przed normami prawa krajowego, spowodowało konieczność istotnej reinterpretacji koncepcji systemu prawnego. Współcześnie podstawowym terminem opisującym system prawny funkcjonujący w całej UE (rozumiany jako połączenie prawa UE oraz systemów prawnych państw członkowskich) jest „pluralizm prawny”. Znaczenie tego terminu koncepcyjnie łączy się z:

- multicytrycznością systemów prawnych (obejmującą proces tworzenia prawa, jak i proces stosowania prawa);

- wielopoziomowym konstytucjonalizmem (obejmującym zarówno konstytucjonalizm krajowy, jak i tworzący się konstytucjonalizm europejski);
- heterarchią systemu prawnego.

Szczególnie ważne znaczenie dla analizy wpływu procesu integracyjnego na klasyczny (kelsenowski) paradygmat kontroli konstytucyjności prawa ma heterarchia systemu prawnego. Można bowiem powiedzieć, że założenie stopniowej budowy systemu prawnego uległo zasadniczej zmianie. System prawny Europy przeszedł ewolucję od klasycznie rozumianej hierarchiczności do niekwestionowanej już chyba (przynajmniej w sensie opisowym, a nie normatywnym) heterarchiczności.

Heterarchia systemów prawnych, tworzących porządek prawny całej UE, zmienia z kolei drugi element klasycznego paradygmatu, a mianowicie niekwestionowany i bezwarunkowy dogmat nadrzędnej mocy konstytucji jako najważniejszego aktu normatywnego w państwie. Dogmat ten został podważony przez ETS już w 1964 r. w orzeczeniu *Costa v. E.N.E.L.*, a następnie w 1970 r. w wyroku w sprawie *Internationale Handelsgesellschaft*. Od tego czasu trwa dyskusja o roli konstytucji narodowych w systemie prawnym UE. Sądy konstytucyjne przeszły długą drogę – od całkowitego odrzucenia tezy o pierwszeństwie (zastosowania) prawa UE przed normami konstytucyjnymi, do jej warunkowej lub też częściowej akceptacji. Nie oznacza to jednak, że nadrzędność konstytucji jest pojęciem, które straciło znaczenie we współczesnej Europie. Niewątpliwie uległo pewnej reinterpretacji, straciło swój bezwzględny charakter, nadal jednak stanowi element legitymujący sądy konstytucyjne do dokonywania kontroli konstytucyjności prawa UE.

Kolejny element analizowanego paradygmatu sądownictwa konstytucyjnego w postaci założenia scentralizowanej kontroli hierarchicznej zgodności norm również uległ wzruszeniu. Przyznany wszystkim sądom krajowym w orzeczeniu *Simmenthal II* tzw. mandat wspólnotowy w znaczącym zakresie zdecentralizował szeroko rozumianą kontrolę konstytucyjności. Obecnie każdy sąd, ustalając podstawę prawną swych orzeczeń, powinien dokonać oceny zgodności prawa krajowego z prawem UE i w razie braku możliwości wyeliminowania ewentualnych kolizji poprzez tzw. wykładnię zgodną jest zobowiązany do odmowy zastosowania normy krajowej i wydania orzeczenia na podstawie bezpośrednio stosowalnego przepisu prawa UE. O ile wzruszenie dogmatu nadrzędności konstytucji spowodowało bezpośrednią konfrontację sądów konstytucyjnych ze stanowiskiem ETS, o tyle decentralizacja kontroli norm powoduje kolizje kompetencyjne i ambicjonalne między sądami konstytucyjnymi a innymi najwyższymi instancyjnie organami władzy sądowniczej danego państwa członkowskiego. Pozycja sądów konstytucyjnych jako ostatecznego interpretatora konstytucji i jej prawowitego strażnika jest więc niekiedy podważana przez sądy najwyższe czy też naczelne sądy administracyjne.

Decentralizacja kontroli norm wynikająca z orzeczenia *Simmenthal II* powoduje zmianę ostatniego z kluczowych elementów kelsenowskiego paradygmatu sądownictwa konstytucyjnego. Chodzi o teoretycznoprawną koncepcję skutków orzeczenia o niekonstytucyjności, która wiąże się z wyeliminowaniem wadliwej normy z systemu prawnego. W klasycznym ujęciu skutek orzeczenia sądu konstytucyjnego ma charakter *erga omnes*, a więc

odnosi się do całego systemu prawnego, a nie tylko do jednostkowej sytuacji prawnej, która jest tłem sprawy rozstrzyganej przez sąd konstytucyjny. Pierwszeństwo zastosowania prawa UE wobec norm krajowych powiązane z mandatem wspólnotowym sądów krajowych powoduje, że kontrola norm prawa krajowego z prawem UE wywołuje skutek *inter partes*. Sąd orzekający odnosi konkluzję o niezgodności normy krajowej z unijną do rozstrzyganej sprawy i stosuje tę ostatnią. Norma krajowa pozostaje jednak w systemie prawnym, co więcej – może być nadal stosowana przez inne sądy w sytuacjach nieregulowanych prawem UE. Prawny charakter orzeczenia sądu krajowego o niezgodności względem innych sądów krajowych orzekających w podobnych sprawach (z kontekstem europejskim) zależy od rangi sądu, który rozstrzyga jako pierwszy. Nie można tu jednak mówić o precedensie *de iure*, co najwyżej takie orzeczenie można określać mianem precedensu *de facto*.

Oprócz głównej tezy sformułowanej w monografii, dotyczącej dekompozycji kelsenowskiego modelu kontroli konstytucyjności prawa, przeprowadzone badania doprowadziły do wielu innych ważnych wniosków.

Po pierwsze, przesunięcia kompetencyjne względem sądów krajowych powodują, że coraz istotniejszego znaczenia nabiera kwestia inicjowania przez sądy konstytucyjne procedury prejudycjalnej przed ETS. Przedstawione w ostatnim czasie pierwsze pytania prejudycjalne kilku sądów konstytucyjnych, które wcześniej negowały taką możliwość (włoskiego SK, hiszpańskiego TK oraz francuskiej RK), pokazują, że współcześnie coraz trudniejsza staje się obrona tezy o pełnej odrębności i niezależności prawa konstytucyjnego i prawa UE. Prawo UE coraz częściej staje się punktem odniesienia dla sądu konstytucyjnego w procesie kontroli hierarchicznej zgodności norm. Taka praktyka konstytucyjna może z jednej strony wywoływać potrzebę ustalenia „linii demarkacyjnej” oddzielającej pola kognicji sądu konstytucyjnego oraz ETS, ale z drugiej aktualizuje obowiązek uwzględniania przez sąd konstytucyjny norm prawa UE przy interpretacji standardów konstytucyjnych.

Po drugie, jednym z podstawowych determinantów wyznaczających rozstrzygnięcia sądu w tzw. sprawach europejskich są normy kompetencyjne oraz proceduralne, określające pozycję ustrojową sądu konstytucyjnego w państwie członkowskim. Normy te wpływają na liczbę spraw z tzw. kontekstem europejskim, ich charakter prawny, skutki orzeczeń, a nawet ich treść. Jednocześnie sądy konstytucyjne, które mają zbliżoną pozycję ustrojową czy podobnie ukształtowane kompetencje i procedurę działania, zajmują w tzw. sprawach europejskich stanowiska nierzadko radykalnie odmienne. Te różnice są następstwem czynników pozaprawnych, takich jak kontekst polityczno-społeczny rozstrzyganej sprawy, ewentualne skutki polityczne i finansowe rozstrzygnięcia, poglądy składu sędziowskiego na proces integracji europejskiej.

Po trzecie, w ramach kontroli hierarchicznej zgodności norm – która mimo znaczącej ewolucji sądownictwa konstytucyjnego nadal pozostaje podstawową funkcją każdego sądu konstytucyjnego – fundamentalne znaczenie ma wąsko rozumiana kontrola konstytucyjności. Dlatego podstawowym założeniem, do którego sądy konstytucyjne odwołują się uzasadniając tezę o dopuszczalności dokonywania kontroli konstytucyjności prawa UE, jest nadrzędna moc

prawna konstytucji i wynikające z niej konstytucyjne uwarunkowanie dopuszczalności przekazania kompetencji na rzecz UE. Sądy konstytucyjne w swych orzeczeniach podkreślają przede wszystkim konieczność ochrony suwerenności państw członkowskich oraz konstytucyjnie gwarantowanych standardów ochrony praw podstawowych.

Akceptacja kontroli konstytucyjności norm prawa UE sprawia, że w tym trybie zapadają najważniejsze „europejskie” rozstrzygnięcia sądów konstytucyjnych. Analiza praktyki orzeczniczej sądów konstytucyjnych przedstawiona w monografii prowadzi do wniosku, że kontrola konstytucyjności prawa UE cechuje się daleko idącą specyfiką. Po pierwsze, sądy konstytucyjne wytworzyły wzorce kontroli charakterystyczne wyłącznie dla kontroli prawa UE (zakaz działania *ultra vires* oraz tożsamość konstytucyjna). Po drugie, poszczególne rodzaje źródeł prawa UE są traktowane przez sądy konstytucyjne w sposób zdecydowanie odmienny. Kontrola prawa pierwotnego istotnie różni się od kontroli prawa wtórnego. Różnice dotyczą takich kwestii, jak: podmioty inicjujące postępowanie, wzorce kontroli, skutki prawne orzeczenia o niekonstytucyjności.

Kolejny ważny wynik przeprowadzonych badań dotyczy kwestii kontroli zgodności prawa krajowego z prawem UE. Zagadnienia – jak dotąd – często pomijanego i marginalizowanego w rozważaniach na temat orzecznictwa sądów konstytucyjnych, które dotyczy prawnych aspektów członkostwa państwa w UE. W pracy stwierdzam, że marginalizacja tego problemu wynika częściowo z faktu, że orzecznictwo jest w tym zakresie znacznie słabiej rozwinięte. Sądy konstytucyjne obawiają się bowiem dyktatu interpretacyjnego ETS związanego z koniecznością przedstawiania pytań prejudycjalnych, w sytuacji gdy istnieją wątpliwości co do wykładni normy prawa UE, która stanowi wzorzec kontroli (zarówno bezpośredni, jak i pośredni). W uzasadnieniach orzeczeń odmawiających normom prawa UE przymiotu wzorca kontroli powtarzają się argumenty, że rolą sądów krajowych jest zapewnianie efektywności prawa UE (mandat wspólnotowy sądów krajowych) i eliminowanie w ten sposób potencjalnej konkurencyjności linii orzeczniczej sądu konstytucyjnego oraz ETS.

W pracy formułuję tezę, że obecnie prawo UE w znacznie większym zakresie wpływa na prawo krajowe, a jego efektywne i jednolite stosowanie nie zawsze jest możliwe do zagwarantowania wyłącznie przez przyznanie sądom krajowym tzw. mandatu wspólnotowego. Stąd można przypuszczać, że sądy konstytucyjne coraz częściej będą konfrontowane ze sprawami, w których inicjatorzy postępowania będą wskazywać normy prawa UE jako wzorce kontroli wobec norm prawa krajowego. Stwierdzam, że istotną rolę w tej ewolucji mogą odgrywać sprawy, w których będzie kwestionowana prawidłowość implementacji dyrektyw.

Kolejny ważny problem to stosowanie pronunijnej wykładni konstytucji przez sądy konstytucyjne. W pracy wskazuję na znaczące podobieństwo pronunijnej wykładni konstytucji do sformułowanej przez ETS koncepcji wykładni zgodnej. Po pierwsze, przyjmuję, że jest to ogólna dyrektywa interpretacyjna oparta na założeniu uzyskania określonego rezultatu (a przynajmniej dążenia do jego uzyskania). Ten cel zostaje osiągnięty wówczas, gdy w wyniku zastosowania odpowiednich technik interpretacyjnych dochodzi do usunięcia niezgodności

norm. Prouijną wykładnię konstytucji, podobnie jak wykładnię zgodną prawa krajowego, należy bowiem uznać za pewnego rodzaju „metadyrektywy” zakładające, że interpretator ma tak korzystać z dyrektyw interpretacji I i II stopnia, by osiągnąć rezultat wykładni zgodny z prawem UE. Ponadto, w przeciwieństwie np. do wykładni ustaw w zgodzie z konstytucją, obie analizowane koncepcje dotyczą sytuacji, w której odniesieniem interpretacyjnym dla interpretatora są normy zewnętrzne (w stosunku do systemu krajowego) systemu prawnego, obowiązujące i stosowane w porządku krajowym na mocy norm konstytucyjnych.

Mimo tych podobieństw w monografii formułuję tezę, że wykładnia prouijna konstytucji nie jest prostym przełożeniem zasady wykładni zgodnej na poziom interpretacji norm ustawy zasadniczej dokonywanej przez sąd konstytucyjny. Jej odrębność wynika przede wszystkim z innych podstaw obowiązywania oraz odmiennie kształtowanych granic dopuszczalności stosowania tej dyrektywy interpretacyjnej. Jest również konsekwencją innych niż w przypadku wykładni zgodnej skutków uzyskania rezultatu wykładni *contra legem*. Różnice wynikają więc przede wszystkim ze szczególnego charakteru konstytucji jako aktu o najwyższej randze w systemie prawa krajowego. To specyfika konstytucji sprawia, że jej prouijną interpretację można uznać za odrębną „ideologię interpretacyjną”.

Stosowanie prouijnej wykładni konstytucji jest podstawowym sposobem rozwiązywania kolizji normatywnych między porządkiem konstytucyjnym a unijnym. Prouijna wykładnia konstytucji jest mechanizmem dokonywania tzw. sądowej europeizacji ustawy zasadniczej, gdyż prowadzi do „cichych zmian konstytucji” – zmian treści normy konstytucyjnej, bez zmiany brzmienia przepisu konstytucyjnego. Szeroka skala tego zjawiska wynika m.in. z faktu, że tzw. ciche zmiany norm konstytucyjnych są znacznie łatwiejszą i szybszą formą reagowania na problemy związane z członkostwem państwa w UE niż przeprowadzenie formalnej zmiany konstytucji. Niekiedy, przy szczególnie sztywnym trybie zmiany ustawy zasadniczej danego państwa i niekorzystnym układzie sił politycznych, sąd konstytucyjny staje się jedynym podmiotem, który może uzgodnić normy konstytucyjne z wymogami wynikającymi z członkostwa w UE. Oczywiście wywołuje to pytanie, czy ta forma europeizacji ustawy zasadniczej nie deprecjonuje roli konstytucji w krajowym systemie prawnym. Z tej racji w pracy zwracam uwagę na wagę, jaki ma problem ustalenia przez sądy konstytucyjne – możliwe klarownych – granic stosowania wykładni prouijnej.

Ostatni problem analizowany w pracy dotyczy znaczenia wielopoziomowego systemu ochrony praw podstawowych wykształconego w Europie dla statusu sądów konstytucyjnych jako krajowych trybunałów praw człowieka – zarówno w odniesieniu do relacji z innymi krajowymi organami sądowymi, jak i relacji z ETS. W pracy stwierdzam, że niezależnie od ambicji ETS, który zmierza do jak największego wzmocnienia swej pozycji w ramach unijnego systemu ochrony praw podstawowych, sądy konstytucyjne powinny – przynajmniej częściowo – chronić wykształcone w swym orzecznictwie standardy konstytucyjne. Bez wątplenia zasada pierwszeństwa prawa UE będzie niekiedy wymagała zmiany (w tym również obniżenia) standardów konstytucyjnych, niemniej jednak w pewnych przypadkach klauzula ochrony tożsamości narodowej, powiązana z wykształconą w orzecznictwie krajowym dopełniającą ją

koncepcją tożsamości konstytucyjnej, może stanowić zaporę przed zbyt silną ekspansją ETS. Być może sądy konstytucyjne odegrają w niedalekiej przyszłości rolę pomiotów ograniczających wpływ unijnych standardów ochrony praw człowieka na systemy prawne państw członkowskich. To zjawisko można nazwać odwróceniem dążeń sądów konstytucyjnych charakterystycznych dla pierwszego etapu integracji kontynentu. O ile bowiem na początku procesu integracji sądy konstytucyjne były inicjatorami zmian w systemie ochrony praw podstawowych Wspólnot, o tyle aktualnie starają się – przynajmniej częściowo – chronić krajową autonomię w tym zakresie, w obliczu postępującej „unizacji” praw człowieka. Należy jednak podkreślić, że cel, który wyznaczyły sobie sądy konstytucyjne w strategii orzeczniczej stosowanej wobec ETS, pozostanie mimo wszystko niezmienny. Jest nim ochrona krajowych standardów praw podstawowych. Ewentualne dążenia sądów konstytucyjnych do ograniczania wpływu orzecznictwa ETS na krajowy system prawny mogą mieć jednak również szerszą legitymację. Jeżeli bowiem ETS będzie unikał dokonywania realnej kontroli zgodności legislacji unijnej z prawami chronionymi przez UE, do sądów konstytucyjnych będzie należało wyegzekwowanie hierarchicznej zgodności w tym zakresie. Oczywiście takie działanie sądów konstytucyjnych będzie znaczące przede wszystkim dla ochrony materialnoprawnych granic integracji wynikających z konstytucji krajowych. Niemniej jednak tego typu aktywność orzecznicza może mieć w dalszej perspektywie korzystny wpływ na cały system prawa UE i w tym kontekście mogłaby zostać przyrównana do orzeczeń niemieckiego czy też włoskiego sądu konstytucyjnego z lat 70. XX w. (sprawy *Solange I* oraz *Frontini*), które stanowiły wówczas rodzaj istotnej motywacji dla ETS w rozwijaniu wspólnotowego katalogu praw podstawowych.

Główna teza monografii stwierdzająca istotną dekompozycję kelsenowskiego modelu kontroli konstytucyjności prawa wywołuje pytanie o przyszły status sądów konstytucyjnych w UE. Nie da się już bowiem wrócić do stanu przeszłego z bardzo klarowną i relatywnie prostą koncepcją sądu konstytucyjnego jako strażnika konstytucji i negatywnego ustawodawcy. W pracy przyjmuję, że na obecnym etapie rozwoju integracji europejskiej rola sądów konstytucyjnych jest zdecydowanie bardziej skomplikowana, podobnie jak „ramy” kompetencyjne i proceduralne, w których sądy konstytucyjne funkcjonują. Co więcej, dalsza ewolucja klasycznego modelu kontroli konstytucyjności prawa w związku z procesem integracji Europy będzie odbywać się poprzez orzecznictwo (zarówno ETS, jak i sądów konstytucyjnych oraz innych sądów krajowych). Z tego względu nowy paradygmat sądownictwa konstytucyjnego będzie coraz trudniejszy ujęcia go w pewne ramy teoretyczne.

Proceduralne i kompetencyjne ramy, które wyznaczają pozycję sądów konstytucyjnych w UE, są aktualnie w znacznym stopniu regulowane orzecznictwem ETS. Ta normatywizacja ma charakter ogólnych zasad i tworzonych od nich orzeczniczych wyjątków, wymagających często dalszego dookreślenia. Ramy kompetencyjno-proceduralne, w których sądy konstytucyjne działają w europejskim forum sądowniczym, są więc tworzone stopniowo i mają charakter dynamiczny, a jednocześnie – przynajmniej obecnie – nie są dostatecznie wyraźnie określone.

ETS, który od początku dostrzega wpływ swych rozstrzygnięć na kształtowanie się europejskiej przestrzeni prawnej, w najnowszym orzecznictwie pogłębia tendencje do decentralizacji kontroli konstytucyjności, atomizując krajowe systemy sądownicze oraz relatywizując skutki rozstrzygnięć sądów konstytucyjnych w ramach krajowych systemów prawnych. Efektem tych działań jest obserwowane aktualnie zjawisko systemowego przemieszczania się pozycji sądów konstytucyjnych. Tracą one swój wyjątkowy status i stają się – z perspektywy stosowania prawa UE – „jedynymi z wielu” sądów krajowych. Kierunek, w którym podąża orzecznictwo ETS, jest wykorzystywany przez sądy krajowe, w tym najwyższe instancje sądownicze, do „wewnątrz krajowych” rozgrywek, co osłabia pozycję sądów konstytucyjnych.

Dekompozycja klasycznego paradygmatu kontroli konstytucyjności prawa w istotny sposób komplikuje obraz sądownictwa konstytucyjnego w UE. Z jednej strony, sądy konstytucyjne są marginalizowane wskutek zrównywania ich pozycji z innymi organami władzy sądniczej państw członkowskich. Z drugiej zaś – porzucając strategię izolacjonizmu, zaczynają bronić swej wyjątkowej pozycji ustrojowej.

Ukształtowana współcześnie pluralistyczna koncepcja europejskiego porządku prawnego wymaga dostosowania praktyki orzeczniczej sądów konstytucyjnych do zmienionego paradygmatu kontroli konstytucyjności prawa. Sądy konstytucyjne muszą wypracować strategię ograniczającą izolację opartą na założeniu autonomii obu typów systemów prawnych (unijnego oraz krajowego), ale też wyznaczyć granice otwartości wobec prawa UE. Monografia ma więc znaczenie dla praktyki konstytucyjnej. Wskazuje na problemy, które sędziowie sądów konstytucyjnych (ale też i innych sądów) powinni brać pod uwagę stosując prawo UE, jeżeli chcą aktywnie współkształtować model kontroli konstytucyjności prawa w UE.

5. Omówienie pozostałych osiągnięć naukowo-badawczych

Publikacje:

Poza monografią przedstawioną powyżej jako osiągnięcie naukowe w rozumieniu art. 16 ust. 2 ustawy z 14 marca 2003 r. o stopniach naukowych i tytule w zakresie sztuki (Dz. U. nr 65, poz. 595 ze zm.) jestem autorką monografii *Przepisy i normy integracyjne w konstytucjach wybranych państw członkowskich UE* (Toruń, Towarzystwo Naukowe Organizacji i Kierownictwa. Stowarzyszenie Wyższej Użyteczności "Dom Organizatora", 2009, s. 397), autorką trzydziestu sześciu artykułów naukowych w języku polskim¹, czterech

¹ Aleksandra Kustra, *Inwiligacja: podstawowe znaczenia (w:) Społeczeństwo inwigilowane w państwie prawa (?): granice ingerencji w sferę praw jednostki: materiały z konferencji naukowej, Toruń, 25-27 marca 2003 r.* red. nauk. Piotr Chrzczonowicz, Violetta Kwiatkowska-Darul, Krzysztof Skowroński, Toruń, Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2003, s. 7-16; Aleksandra Kustra, *Wokół problemu multicytryczności systemu prawa*, Państwo i Prawo, z. 6/2006, s. 85-99; Aleksandra Kustra, *Metody dostosowywania porządków konstytucyjnych państw członkowskich do zasady supremacji prawa wspólnotowego*, Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Suwalsko-Mazurskiej w Suwałkach nr 14/2006, s. 74-95; Aleksandra Kustra, *Supremacja prawa*

wspólnotowe w orzecznictwie Trybunału Konstytucyjnego (w:) *Polska - dwa lata w Unii Europejskiej: podstawy funkcjonowania i współpracy z państwami aspirującymi do członkostwa*, red. nauk. Jan Białocerkiewicz, Oksana Jacyszyna, Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2007, s. 67-9; Aleksandra Kustra, *Kolizje norm konstytucyjnych i wspólnotowych w ujęciu teoretycznoprawnym*, Europejski Przegląd Sądowy, nr 5/2007, s. 23-31; Aleksandra Kustra, *Autonomia prawa wspólnotowego*, Jurysta, nr 7/2007, s. 11-17; Aleksandra Kustra, *Prawo wspólnotowe w Wielkiej Brytanii*, Prawo Europejskie w Praktyce, nr 11/2007, s. 89-98; Aleksandra Kustra, *Reforma federalizmu w Niemczech: geneza, cele, podstawowe założenia*, Przegląd Sejmowy, nr 1/2007; Marek Krzysztof Kolasiński, Kustra Aleksandra, *Konstytucyjne standardy ochrony przedsiębiorcy a środki zaradcze we wspólnotowym prawie konkurencji*, Europejski Przegląd Sądowy, nr 5/2008, s. 17-21 (Współautorstwo, mój wkład 50 %); Aleksandra Kustra, *Ewolucja wykładni art. 11 Konstytucji Włoch z 1947 r. w orzecznictwie Sądu Konstytucyjnego*, Europejski Przegląd Sądowy, nr 9/2008, s. 58- 62; Aleksandra Kustra, *Wykładnia prawa wspólnotowego a wykładnia prawa krajowego w świetle zasady autonomii prawa wspólnotowego*, Jurysta, nr 1 (172)/2008, s. 17-23; Aleksandra Kustra, *Wykładnia prawa wspólnotowego a interpretacja międzynarodowego prawa traktatowego*, Jurysta, nr 4/2008, s. 28-31; Aleksandra Kustra, *Koncepcje pluralizmu prawnego a problem ustalenia ostatecznego strażnika legalności prawa w Unii Europejskiej*, Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny z. 1/2008, s. 57-72; Aleksandra Kustra, *Związanie sądów krajowych decyzją Komisji Europejskiej*, Prawo krajowe a wspólnotowe, Prawo Europejskie w praktyce, 3(45)/2008, s. 41-47; Aleksandra Kustra, *Współczesny paradygmat nadrzędności konstytucji*, Studia Iuridica Toruniensia, T. 4/2008; Aleksandra Kustra, *Koncepcja "złożonej normy ustawowej" w kontekście orzeczeń Trybunału Konstytucyjnego dotyczących kodeksu etyki lekarskiej*, (w:) *Konstytucjonalizm czeski i polski 15 i 11 lat po uchwaleniu konstytucji obu państw: I Polsko-Czeskie Seminarium Prawnicze Toruń, 15-16 października 2008 roku*, red. Z. Witkowski, V. Jiráskova, K. M. Witkowska-Chrzczonec, Toruń, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2009, s. 181-186; Aleksandra Kustra, Ewa Kustra, *Status norm wspólnotowych w wewnętrznym porządku prawnym RP: (między zasadą autonomii a regulacją poprzez przepisy odnoszące się do prawa międzynarodowego)* (w:) *Księga pamiątkowa ku czci profesora Jana Białocerkiewicza. [T. 1]*, red. Tadeusz Jasudowicz i Michał Balcerzak., Toruń, Towarzystwo Naukowe Organizacji i Kierownictwa "Dom Organizatora", 2009, s. 503-520 (Współautorstwo, mój wkład 50%); Aleksandra Kustra, *Pluralistyczne postrzeganie europejskiego porządku prawnego w orzecznictwie krajowych sądów konstytucyjnych: ewolucja poglądów* (w:) *Pluralizm prawny: tradycja, transformacje, wyzwania*, red. Dawid Bunikowski, Karol Dobrzeńcki, Toruń: Interdyscyplinarne Koło Naukowe Doktorantów Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2009, s. 277-302; Aleksandra Kustra, *Trybunał Konstytucyjny a członkostwo Polski w Unii Europejskiej* (w:) *Konstytucyjnoprawne aspekty członkostwa Rzeczypospolitej Polskiej i Republiki Czeskiej w Unii Europejskiej - sześć lat po akcesji obu państw*, red. nauk. J. Jirásek [et al.]. Bydgoszcz, Wydawnictwo Kujawsko-Pomorskiej Szkoły Wyższej, 2010, s. 107-125; Aleksandra Kustra, *Przesłanki dopuszczalności ograniczeń wolności działalności gospodarczej w świetle orzecznictwa Trybunału Konstytucyjnego*, Przegląd Prawa Publicznego, nr 9/ 2010, s. 23-33; Aleksandra Kustra, *Zasada związania granicami wniosku w orzecznictwie Trybunału Konstytucyjnego*, Przegląd Sejmowy, nr 3/2010, s. 41-60; Aleksandra Kustra, *Legitymacja czynna związków zawodowych i organizacji zawodowych w świetle orzecznictwa Trybunału Konstytucyjnego*, Studia Iuridica Toruniensia T. 6/2010, s. 101-117; Aleksandra Kustra, *"Euronowelizacja" w projektach ustaw o zmianie Konstytucji RP: próba oceny*, Przegląd Sejmowy, nr 3/2011, s. 31-55; Aleksandra Kustra, *Wyroki zakresowe Trybunału Konstytucyjnego*, Przegląd Sejmowy, nr 4/2011 s. 49-74; Aleksandra Kustra, *Legitymacja podmiotów publicznych do wniesienia skargi konstytucyjnej*, Zagadnienia Sądownictwa Konstytucyjnego, Nr 2/2011s. 87-104; Aleksandra Kustra, *Blankietowość norm prawno-karnych jako problem konstytucyjny*, Forum Prawnicze, nr 1 (9)/2012, s. 20-32; Aleksandra Kustra, *Kontrola konstytucyjności całej ustawy*, Przegląd Sejmowy, nr 2/2012, s. 14-33; Aleksandra Kustra, *Sądy konstytucyjne a procedura prejudycjalna przed Trybunałem Sprawiedliwości Unii Europejskiej*, Przegląd Sejmowy, nr 4/2012, s. 77-100; Marek Krzysztof Kolasiński, Aleksandra Kustra, *Notarialne pełnomocnictwa wyborcze: postulaty de lege ferenda na tle obowiązującej regulacji prawnej*, Rejent, nr 10/2012, s. 64-80 (Współautorstwo, mój wkład 50%); Marek Krzysztof Kolasiński, Aleksandra Kustra, *Charakter prawny i zasady funkcjonowania Notarialnego Rejestru Testamentów: uwagi na tle skargi Ministra Sprawiedliwości*, Rejent, nr 7-8/2012, s. 70-81 (Współautorstwo, mój wkład 50%); Aleksandra Kustra, *Sądy konstytucyjne a ochrona tożsamości narodowej i konstytucyjnej państw członkowskich Unii Europejskiej* (w:) *Prawo Unii Europejskiej a prawo konstytucyjne państw członkowskich*, red. Sławomir Dudzik, Nina Półtorak, Warszawa, Wolters Kluwer 2013 s. 51-78; Aleksandra Kustra, *Samorząd terytorialny w orzecznictwie Trybunału Konstytucyjnego: wybrane problemy* (w:) *Samorzędy w Konstytucji RP z 2 kwietnia 1997 roku*, red. Zbigniew Witkowski, Agnieszka Bień Kacała, Toruń, Towarzystwo Naukowe Organizacji i Kierownictwa "Dom Organizatora", 2013, s. 199-233; Aleksandra Kustra, *Wznowienie postępowania w następstwie stwierdzenia niekonstytucyjności pominięcia prawodawczego* (w:) *Skutki wyroków Trybunału Konstytucyjnego w sferze stosowania prawa*, red. Maciej Bernatt, Jakub Królikowski, Michał Ziółkowski, Warszawa, Biuro Trybunału Konstytucyjnego, 2013, s. 205-221; Aleksandra Kustra, *Jeszcze raz w sprawie kontroli konstytucyjności całej ustawy: odpowiedź na polemikę Piotra Radziewicza*, Przegląd Sejmowy, nr 2/2013,

artykułów opublikowanych w językach obcych²; siedmiu glos³, jednej recenzji⁴, jednej noty recenzyjnej⁵; współautorką jednego tłumaczenia artykułu naukowego z języka niemieckiego na język polski⁶ oraz współautorką jednego biogramu.⁷ Ponadto jestem współautorką czterech wydań podręcznika do prawa konstytucyjnego⁸ oraz redaktorem dwóch publikacji

s. 87-96; Aleksandra Kustra, *Europeizacja konstytucji w orzecznictwie Trybunału Konstytucyjnego RP* (w:) *Aktualne problemy współczesnego konstytucjonalizmu: europeizacja konstytucji Republiki Czeskiej i Rzeczypospolitej Polskiej*, red. nauk. Zbigniew Witkowski [et al.], Toruń, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2014, s. 69-95; Aleksandra Kustra, *Model skargi konstytucyjnej jako czynnik kształtujący orzecznictwo sądów konstytucyjnych w sprawach związanych z członkostwem państwa w Unii Europejskiej*, *Państwo i Prawo*, z. 3/2015, s. 34-56

² Aleksandra Kustra, *A mere reiteration or a substantial change of *acquis communautaire*? The supremacy clause in the Constitutional Treaty of the EU* (w:) *European Union at the crossroads: the need for constitutional and economic changes*, ed. by Justyna Maliszewska-Nienartowicz, Toruń, Towarzystwo Naukowe Organizacji i Kierownictwa "Dom Organizatora" 2007, s. 40-54; Aleksandra Kustra, *Il procedimento abbreviato per la tutela della rispettabilità e dell'onore dei candidati nelle campagne elettorali polacche* (w:) *Le evoluzioni della legislazione elettorale di contorno in Europa: atti del III colloquio italo-polacco sulle trasformazioni*, a cura di Gian Candido De Martin [et. al.], Padova, CEDAM, 2011, s. 289-304; Aleksandra Kustra, *Integrační předpisy v rakouském ústavním systému*, *Acta Universitatis Carolinae Iuridica* nr 4/2013, s. 265-282; Aleksandra Kustra, *The first preliminary questions to the Court of Justice of the European Union referred by Italian Corte Costituzionale, Spanish Tribunal Constitucional, and French Conseil Constitutionnel*, *Comparative Law Review*, Vol. 16/2013, s. 159-182

³ Aleksandra Kustra, *Glosa do wyroku z 30 X 2006, P 10/06*, *Państwo i Prawo*, z. 5/2007, s. 134-139; Aleksandra Kustra, *Glosa do wyroku Trybunału Konstytucyjnego z 13 marca 2007 r. (K. 8/07)*, *Samorząd Terytorialny*, nr 7-8 /2007, s. 140-146; Aleksandra Kustra, *Glosa do wyroku z dnia 24 października 2007 r. (SK 7/06)*, *Przegląd Sądowy*, nr 11-12/2008, s. 178-183; Aleksandra Kustra, *Glosa do uchwały składu siedmiu sędziów Sądu Najwyższego - Izba Pracy, Ubezpieczeń Społecznych i Spraw Publicznych z dnia 17 grudnia 2009 r. III PZP 2/09*, *Orzecznictwo Sądów Polskich*, z. 10/ 2010, s. 720-723; Aleksandra Kustra, *Odroczenie przez TK utraty mocy obowiązującej przepisu niezgodnego z prawem UE: glosa do wyroku TS z 19.11.2009 r. w sprawie C-314/08 Krzysztof Filipiak v. Dyrektor Izby Skarbowej w Poznaniu*, *Europejski Przegląd Sądowy*, nr 6/2012, s. 34-40; Aleksandra Kustra, *Glosa do postanowienia francuskiej Rady Konstytucyjnej z dnia 4 kwietnia 2013 r.*, sygn. 2013-314 P QPC, *Przegląd Sejmowy*, nr 1/ 2014, s. 157-165; Aleksandra Kustra, *Glosa do postanowienia Niemieckiego Federalnego Trybunału Konstytucyjnego z dnia 14 stycznia 2014 r. (sygn. 2BvR 2728/13)*, *Przegląd Sejmowy*, nr 4/2014, s. 183-194

⁴ Aleksandra Kustra, *Odpowiedzialność konstytucyjna: praktyka III RP. Jacek Zalesny. Warszawa 2004*, *Przegląd Sejmowy*, nr 3/2006, s. 150-153

⁵ Aleksandra Kustra, *Europäische Verfassungslehre, Peter Häberle. Baden Baden 2005*, *Przegląd Sejmowy* 5/2006, s. 201-206

⁶ Aleksandra Kustra, Iwona Wróblewska, *Nauka prawa Hansa Kelsena, Herbert Schambeck*, tłum. Aleksandra Kustra, Iwona Wróblewska, *Studia Iuridica Toruniensia*, T. 8/2011, s. 34-46. (Współautorstwo, mój wkład 50%)

⁷ Agnieszka Bień-Kacała, Aleksandra Kustra, Wiktor Kornatowski (1911-1975) (w:) *Konstytucjonaliści polscy 1918-2011: sylwetki uczonych*, red. Andrzeja Szmyta, Pawła Sarneckiego, Ryszard Mojak, Warszawa, Wydawnictwo Sejmowe, 2012, s. 210-215. (Współautorstwo, mój wkład 50%)

⁸ *Prawo konstytucyjne*, red. Z. Witkowski Toruń 2009; *Prawo konstytucyjne*, red. Z. Witkowski Toruń 2011; *Prawo konstytucyjne*, red. Z. Witkowski Toruń 2013; *Prawo konstytucyjne*, red. Z. Witkowski, A. Bień-Kacała Toruń 2015. Rozdziały poświęcone Trybunałowi Konstytucyjnemu, Najwyższej Izbie Kontroli oraz stanom nadzwyczajnym.

pokonferencyjnych opublikowanych z inicjatywy studentów WPiA UMK. Oba opracowania redakcyjne zawierają wybrane referaty wygłoszone na konferencjach zorganizowanych przez Studenckie Koło Naukowe Prawa Konstytucyjnego, którego opiekunem naukowym byłam do roku akademickiego 2014/2015.⁹

Szczegółowy wykaz moich publikacji zawiera załącznik nr 4 do wniosku o przeprowadzenie postępowania habilitacyjnego. Dorobek ten obejmuje łącznie 70 pozycji. (Łączna wartość punktacji KBN/MNiSZW 209, cytowania na podstawie bazy Google Scholar 13, indeks H: 2)

Zainteresowania naukowe:

W dotychczasowej pracy naukowej zajmowałam się dwoma głównymi obszarami badawczymi:

- problematyką relacji między prawem konstytucyjnym a prawem UE;
- modelem kontroli konstytucyjności prawa w Polsce.

Podstawowym obszarem badawczym jest dla mnie problematyka relacji między prawem konstytucyjnym a prawem integracji europejskiej. W ramach tego nurtu badawczego można wyróżnić kilka problemów, które były przedmiotem opracowań mojego autorstwa.

Pierwszy problem dotyczy unormowań konstytucyjnych, które umożliwiają i warunkują członkostwo państwa w UE. Tej tematyki dotyczy – oparta na dysertacji doktorskiej – monografia *Przepisy i normy integracyjne w konstytucjach wybranych państw członkowskich UE* oraz artykuły naukowe opublikowane zarówno przed¹⁰ jak i po uzyskaniu stopnia naukowego doktora nauk prawnych.¹¹ W pracach dotyczących tej problematyki formułuję tezę o potrzebie uporządkowania terminologii dotyczącej konstytucyjnej regulacji procesów integracyjnych i proponuję wyróżnienie przepisów integracyjnych (pośrednich i bezpośrednich) oraz norm integracyjnych. W monografii *Przepisy i normy integracyjne w konstytucjach wybranych państw członkowskich UE*, omawiam przepisy integracyjne wybranych państw członkowskich UE (Niemcy, Włochy, Irlandia, Wielka Brytania i Austria), wskazując na genezę ich powstania, uwarunkowania ustrojowe i polityczne, jak również

⁹ Aleksandra Kustra, red. *Konstytucyjno-prawne i polityczne aspekty członkostwa w Unii Europejskiej*, Toruń, Uniwersytet Mikołaja Kopernika, 2009, s.114; Aleksandra Kustra, red. *Parlament Europejski bezpośrednim głosem zjednoczonej Europy*, Toruń, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2009, s. 134

¹⁰ Aleksandra Kustra, *Prawo wspólnotowe w Wielkiej Brytanii*, *Prawo Europejskie w Praktyce*, nr 11/2007, s. 89-98

¹¹ Aleksandra Kustra, *Ewolucja wykładni art. 11 Konstytucji Włoch z 1947 r. w orzecznictwie Sądu Konstytucyjnego*, *Europejski Przegląd Sądowy*, nr 9/2008, s. 58- 62; Aleksandra Kustra, *Integrační předpisy v rakouském ústavním systému*, *Acta Universitatis Carolinae Iuridica* nr 4/2013, s. 265-282; Aleksandra Kustra, *"Euronowelizacja" w projektach ustaw o zmianie Konstytucji RP: próba oceny*, *Przegląd Sejmowy*, nr 3/2011, s. 31-55

praktykę ich stosowania. Nawiązując do derywacyjnej teorii wykładni prawa, wskazuję, w jaki sposób z przepisów integracyjnych są rekonstruowane normy integracyjne obowiązujące w danym porządku prawnym. Analizuję przepisy integracyjne zawarte w Konstytucji RP, uwzględniając prawno-porównawczy kontekst rozwiązań ustrojowych innych państw członkowskich UE. Wyróżniam też dwa typy norm integracyjnych (normy przekazujące kompetencje oraz normy otwierające system) i analizuję ich rolę w kształtowaniu współczesnego konstytucjonalizmu europejskiego ze szczególnym uwzględnieniem koncepcji pluralizmu prawnego i multicytryczności systemu prawa. W artykule *"Euronowelizacja" w projektach ustaw o zmianie Konstytucji RP: próba oceny*, opublikowanym na łamach „Przeglądu Sejmowego” (nr 3/2011, s. 31-55) formułuję z kolei spostrzeżenia i uwagi *de lege ferenda* w odniesieniu do polskiego systemu prawnego. Dokonuję analizy projektów zmian Konstytucji proponujących wprowadzenie nowego „Eurorozdziału” (w obu analizowanych projektach jest to rozdział XIa Konstytucji RP).

Drugi problem w ramach zagadnień związanych z relacjami między prawem konstytucyjnym a prawem UE dotyczy pluralizmu prawnego¹². W sensie badawczym interesuje mnie zarówno teoretyczne, jak i systemowe spojrzenie na zjawisko pluralizmu porządków prawnych. W publikacjach dotyczących tej problematyki omawiam problem kolizji między obowiązującą w porządkach krajowych zasadą nadrzędności konstytucji a przyjętą w porządku prawnym UE zasadą pierwszeństwa prawa UE.¹³ Bliska jest mi perspektywa postrzegania tych dwóch zasad jako samodzielnych reguł rozpoznania w znaczeniu nawiązującym do koncepcji reguł pierwotnych i wtórnych H. Harta.¹⁴ W ramach tego obszaru zainteresowań badawczych zajmuję się również komplementarnym problemem tzw. kompetencji-kompetencji sądów konstytucyjnych oraz ETS.¹⁵

Trzecie zagadnienie mieszczące się w głównym nurcie badawczym dotyczy roli sądów konstytucyjnych w UE. Temu problemowi została poświęcona przedstawiona jako dzieło w rozumieniu art. 16 ust. 2 ustawy monografia *Kelsenowski model kontroli konstytucyjności*

¹² Aleksandra Kustra, *Wokół problemu multicytryczności systemu prawa*, Państwo i Prawo, z. 6/2006, s. 85-99; Aleksandra Kustra, *Koncepcje pluralizmu prawnego a problem ustalenia ostatecznego strażnika legalności prawa w Unii Europejskiej*, Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny z. 1/2008, s. 57-72; Aleksandra Kustra, *Pluralistyczne postrzeganie europejskiego porządku prawnego w orzecznictwie krajowych sądów konstytucyjnych: ewolucja poglądów* (w:) *Pluralizm prawny: tradycja, transformacje, wyzwania*, red. Dawid Bunikowski, Karol Dobrzeniecki, Toruń: Interdyscyplinarne Koło Naukowe Doktorantów Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2009, s. 277-302; Aleksandra Kustra *Współczesny paradygmat nadrzędności konstytucji*, Studia Iuridica Toruniensia, T. 4/2008

¹³ Aleksandra Kustra *Współczesny paradygmat nadrzędności konstytucji*, Studia Iuridica Toruniensia, T. 4/2008

¹⁴ Aleksandra Kustra, *Pluralistyczne postrzeganie europejskiego porządku prawnego w orzecznictwie krajowych sądów konstytucyjnych: ewolucja poglądów* (w:) *Pluralizm prawny: tradycja, transformacje, wyzwania*, red. Dawid Bunikowski, Karol Dobrzeniecki, Toruń: Interdyscyplinarne Koło Naukowe Doktorantów Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2009, s. 277-302

¹⁵ Aleksandra Kustra, *Koncepcje pluralizmu prawnego a problem ustalenia ostatecznego strażnika legalności prawa w Unii Europejskiej*, Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny z. 1/2008, s. 57-72

prawa a integracja europejska, wiele artykułów naukowych¹⁶ oraz kilka glos¹⁷. W artykułach naukowych dotyczących tej tematyki podejmuję, w szczególności, kwestię wpływu norm proceduralnych i kompetencyjnych na kształtowanie się stanowisk sądów konstytucyjnych w kwestii konstytucyjno-prawnych aspektów członkostwa państwa w UE, korzystania przez sądy konstytucyjne z procedury prejudycjalnej przed ETS oraz kwestii ochrony tożsamości konstytucyjnej i narodowej w orzecznictwie konstytucyjnym.

Kolejny istotny obszar zainteresowań w mojej dotychczasowej pracy naukowej obrazują publikacje dotyczące modelu kontroli konstytucyjności prawa w Polsce. Ten nurt badawczy jest ściśle skorelowany z doświadczeniami wynikającymi z pracy w Biurze Trybunału Konstytucyjnego w charakterze asystenta sędziego TK. W szczególności w ramach omawianej tematyki zajmowałam się zasadą skargowości w postępowaniu przed TK¹⁸, tzw. legitymacją szczególną podmiotów wymienionych w art. 191 ust. 1 pkt. 2-5 Konstytucji RP¹⁹, tzw. wyrokami zakresowymi TK²⁰, kontrolą konstytucyjności całej ustawy²¹ oraz skutkami wyroku o tzw. pominięciu prawodawczym w kontekście art. 190 ust. 4 Konstytucji RP²².

¹⁶ M. in. Aleksandra Kustra, *Sądy konstytucyjne a ochrona tożsamości narodowej i konstytucyjnej państw członkowskich Unii Europejskiej* (w:) *Prawo Unii Europejskiej a prawo konstytucyjne państw członkowskich*, red. Sławomir Dudzik, Nina Póltorak, Warszawa, Wolters Kluwer 2013 s. 51-78; Aleksandra Kustra, *Europeizacja konstytucji w orzecznictwie Trybunału Konstytucyjnego RP* (w:) *Aktualne problemy współczesnego konstytucjonalizmu: europeizacja konstytucji Republiki Czeskiej i Rzeczypospolitej Polskiej*, red. nauk. Zbigniew Witkowski [et al.], Toruń, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2014, s. 69-95; Aleksandra Kustra, *Model skargi konstytucyjnej jako czynnik kształtujący orzecznictwo sądów konstytucyjnych w sprawach związanych z członkostwem państwa w Unii Europejskiej*, Państwo i Prawo, z. 3/2015, s. 34-56; Aleksandra Kustra, *Sądy konstytucyjne a procedura prejudycjalna przed Trybunałem Sprawiedliwości Unii Europejskiej*, Przegląd Sejmowy, nr 4/2012, s. 77-100

¹⁷ Aleksandra Kustra, *Odroczenie przez TK utraty mocy obowiązującej przepisu niezgodnego z prawem UE: glosa do wyroku TS z 19.11.2009 r. w sprawie C-314/08 Krzysztof Filipiak v. Dyrektor Izby Skarbowej w Poznaniu*, Europejski Przegląd Sądowy, nr 6/2012, s. 34-40; Aleksandra Kustra, *Glosa do postanowienia francuskiej Rady Konstytucyjnej z dnia 4 kwietnia 2013 r., sygn. 2013-314 P QPC*, Przegląd Sejmowy, nr 1/2014, s. 157-165; Aleksandra Kustra, *Glosa do postanowienia Niemieckiego Federalnego Trybunału Konstytucyjnego z dnia 14 stycznia 2014 r. (sygn. 2BvR 2728/13)*, Przegląd Sejmowy, nr 4/2014, s. 183-194

¹⁸ Aleksandra Kustra, *Zasada związania granicami wniosku w orzecznictwie Trybunału Konstytucyjnego*, Przegląd Sejmowy, nr 3/ 2010, s. 41-60

¹⁹ Aleksandra Kustra, *Legitymacja czynna związków zawodowych i organizacji zawodowych w świetle orzecznictwa Trybunału Konstytucyjnego*, Studia Iuridica Toruniensia T. 6/2010, s. 101-117

²⁰ Aleksandra Kustra, *Wyroki zakresowe Trybunału Konstytucyjnego*, Przegląd Sejmowy, nr 4/ 2011 s. 49-74; Aleksandra Kustra, *Glosa do uchwały składu siedmiu sędziów Sądu Najwyższego - Izba Pracy, Ubezpieczeń Społecznych i Spraw Publicznych z dnia 17 grudnia 2009 r. III PZP 2/09*, Orzecznictwo Sądów Polskich, z. 10/ 2010, s. 720-723.

²¹ Aleksandra Kustra, *Kontrola konstytucyjności całej ustawy*, Przegląd Sejmowy, nr 2/2012, s. 14-33; Aleksandra Kustra, *Jeszcze raz w sprawie kontroli konstytucyjności całej ustawy : odpowiedź na polemikę Piotra Radziejewicza*, Przegląd Sejmowy, nr 2/2013, s. 87-96.

²² Aleksandra Kustra, *Glosa do uchwały składu siedmiu sędziów Sądu Najwyższego - Izba Pracy, Ubezpieczeń Społecznych i Spraw Publicznych z dnia 17 grudnia 2009 r. III PZP 2/09*, Orzecznictwo Sądów Polskich, z. 10/ 2010, s. 720-723; Aleksandra Kustra, *Wznowienie postępowania w następstwie stwierdzenia niekonstytucyjności*

Poza wspomnianymi dwoma podstawowymi nurtami zainteresowań (relacje między prawem konstytucyjnym a prawem UE oraz model kontroli konstytucyjności prawa w Polsce), moje zainteresowania naukowo-badawcze dotyczą:

- zagadnień związanych z konstytucyjną wolnością działalności gospodarczej²³;
- konstytucyjnymi gwarancjami dotyczącymi odpowiedzialności karnej²⁴;
- prawem wyborczym²⁵;
- samorządem terytorialnym²⁶;
- ustrojowymi problemami notariatu w Polsce²⁷.

Współpraca międzynarodowa:

Odbyłam dwa miesięczne staże naukowe: w Katedrze Prawa Publicznego na *Georg August Universität* w Getyndze (czerwiec 2006) oraz w Katedrze Prawa Europejskiego na *Freie Universität* w Berlinie (sierpień 2010). W obu przypadkach staże zostały sfinansowane przez Fundację Amicus Universitatis Nicolai Copernici w ramach tzw. Funduszu Szyszkowskich, a w niemieckich ośrodkach naukowych przebywałam na zaproszenie prof. Christiana Calliessa. W 2007 r., po uzyskaniu stypendium *European University Institute* (EUI) we Florencji uczestniczyłam w corocznej organizowanej przez EUI szkole letniej prawa europejskiego, a

pominięcia prawodawczego (w:) *Skutki wyroków Trybunału Konstytucyjnego w sferze stosowania prawa*, red. Maciej Bernatt, Jakub Królikowski, Michał Ziółkowski, Warszawa, Biuro Trybunału Konstytucyjnego, 2013, s. 205-221

²³ Marek Krzysztof Kolasiński, Kustra Aleksandra, *Konstytucyjne standardy ochrony przedsiębiorcy a środki zaradcze we wspólnotowym prawie konkurencji*, Europejski Przegląd Sądowy, nr 5/2008, s. 17-21 (Współautorstwo, mój wkład 50 %); Aleksandra Kustra, *Przesłanki dopuszczalności ograniczeń wolności działalności gospodarczej w świetle orzecznictwa Trybunału Konstytucyjnego*, Przegląd Prawa Publicznego, nr 9/2010, s. 23-33.

²⁴ Aleksandra Kustra, *Blankietowość norm prawnokarnych jako problem konstytucyjny*, Forum Prawnicze, nr 1 (9)/2012, s. 20-32

²⁵ Aleksandra Kustra, *Il procedimento abbreviato per la tutela della rispettabilità e dell'onore dei candidati nelle campagne elettorali polacche* (w:) *Le evoluzioni della legislazione elettorale di contorno in Europa : atti del III colloquio italo-polacco sulle trasformazioni*, a cura di Gian Candido De Martin [et. al.], Padova, CEDAM, 2011, s. 289-304

²⁶ Aleksandra Kustra, *Glosa do wyroku Trybunału Konstytucyjnego z 13 marca 2007 r. (K. 8/07)*, Samorząd Terytorialny, nr 7-8 /2007, s. 140-146; Aleksandra Kustra, *Samorząd terytorialny w orzecznictwie Trybunału Konstytucyjnego: wybrane problemy* (w:) *Samorzady w Konstytucji RP z 2 kwietnia 1997 roku*, red. Zbigniew Witkowski, Agnieszka Bień Kacała, Toruń, Towarzystwo Naukowe Organizacji i Kierownictwa "Dom Organizatora", 2013, s. 199-233

²⁷ Marek Krzysztof Kolasiński, Aleksandra Kustra, *Notarialne pełnomocnictwa wyborcze: postulaty de lege ferenda na tle obowiązującej regulacji prawnej*, Rejent, nr 10/2012, s. 64-80 (Współautorstwo, mój wkład 50 %); Marek Krzysztof Kolasiński, Aleksandra Kustra, *Charakter prawny i zasady funkcjonowania Notarialnego Rejestru Testamentów: uwagi na tle skargi Ministra Sprawiedliwości*, Rejent, nr 7-8/2012, s. 70-81 (Współautorstwo, mój wkład 50 %).

następnie odbyłam w Instytucie dwutygodniową kwerendę biblioteczną. Ponadto w 2013 r. kwerendy biblioteczne przeprowadziłam w Budapeszcie (9-16 września 2013 r. *Central European University*) oraz w Rzymie (5-11 października 2013 r. *Libera Università Internazionale degli Studi Sociali Guido Carli di Roma*). Obie kwerendy zostały finansowane z grantu wewnętrznego Wydziału Prawa i Administracji (grant indywidualny nr 1645-P „Sądownictwo konstytucyjne wobec procesu integracji europejskiej.”).

Trzykrotnie, jako asystent sędziego Trybunału Konstytucyjnego, byłam uczestnikiem programu Co.Co.A. *Comparing Constitutional Adjudication. A Summer School on Comparative Adjudication of European Constitutional Jurisprudence* organizowanego przez Wydział Prawa Uniwersytetu w Trydencie (edycja 2008, *Concrete control of constitutionality. The constitutional rights of foreigners. Structure and Functions of the Individual Constitutional Complaint. Human rights compatibility of international acts in national and EU domestic constitutional law: old questions, new answers in a globalized world?* edycja 2009 *Right to strike v. right to economic activity: striking the balance in a globalized socio-liberal Europe? The "dialogue of judges" and the mutual influence of constitutional concepts in Europe : How the interpretation of national fundamental rights is influenced by the fundamental rights of the ECHR and the EC general principles as well as by a horizontal exchange of ideas of national constitutional courts. States of emergency and fundamental rights* oraz edycja 2014 *Constitutional Adjudication in Education Law: A Comparative Approach within the Council of Europe*). Edycje 2008 oraz 2009 były finansowane ze środków UE w ramach Programu Europejskiego Marie Curie. Program Co.Co.A., którego pomysłodawcą i kierownikiem jest prof. Roberto Toniatti z Uniwersytetu w Trydencie, stanowi unikane forum łączące osoby związane zawodowo ze stosowaniem prawa konstytucyjnego, głównie asystentów sędziów sądów konstytucyjnych z krajów europejskich i pozaeuropejskich (Turcja, Izrael) z pracownikami naukowymi.

Brałam czynny udział (referat) w siedmiu konferencjach zagranicznych:

- 1) w Rzymie – w dniach 9-14 czerwca 2010 r. – w ramach *III Colloquio Italio-pollaco sulle trasformazioni istituzionali*. Konferencja została organizowana w ramach współpracy UMK z *Libera Università Internazionale degli Studi Sociali Guido Carli di Roma* przez stronę włoską. (Referat: *Tzw. wyborczy tryb ochrony dóbr osobistych osób kandydujących*).
- 2) w Sybinie – w dniach 17-19 maja 2012. *Universitatea "Lucian Blaga" din Sibiu* – konferencja dotyczyła sądowych i administracyjnych reform na początku trzeciego milenium (Referat: *Przemiany polskiej prokuratury na początku trzeciego milenium w języku angielskim* przygotowany wspólnie z dr hab. Agnieszką Bień-Kacałą, prof. UMK)
- 3) w Rzymie – 28-29 marca 2014 w ramach seminarium *The preliminary reference to the CJEU by the Constitutional Courts. Il rinvio pregiudiziale alla Corte di giustizia dell'Unione europea da parte delle Corti costituzionali. Seminar in memoriam of*

Gabriella Angiulli współorganizowane przez *Libera Università Internazionale degli Studi Sociali Guido Carli* w Rzymie, *European University Institute* we Florencji oraz *Università di Siena*. LUISS Guido Carli. (Referat: *The preliminary reference to the Court of Justice of the European Union and the Constitutional Court of Poland*)

- 4) w Wenecji – 19-22 czerwca 2014 r. – w ramach *V Colloquio Italio-pollaco sulle trasformazioni istituzionali*. Organizatorami kolokwium były uniwersytety LUISS Guido Carli z Rzymu, UMK w Toruniu, Uniwersytet Ca' Foscari i Studium Generale Marcianum w Wenecji. Kolokwium zostało poświęcone reformom parlamentów obu krajów w okresie po Traktacie z Lizbony, polizbońskiej polityce publicznej i przekształceniom formy rządów w Polsce i we Włoszech. (Referat: *Trybunał Konstytucyjny a ustawodawca – aktualne problemy związane z wykonywaniem orzeczeń sądu konstytucyjnego*.)
- 5) we Florencji – 12-13 maja 2014 – *European University Institute*. Konferencja nt. *Central European Judges under the EU Influence: The Transformative Power of Europe Revisited on the 10th Anniversary of the Enlargement* (Referat: *When the language you speak is not your mother-tounge. Confusions in CE Constitutional Courts' application of legal concepts concerning EU Membership*.)
- 6) w Brnie – 16-17 kwietnia 2015 – *Masarykova univerzita*. Konferencja nt. *25 Years After The Transformation. Law and Legal Culture in Central and Eastern Europe between Continuity and Discontinuity 2015* (Referat: *The Polish Constitutional Tribunal and political "refolution" after 1989: Between the continuity and discontinuity of the constitutional narrative*.)
- 7) w Sarajewie – 28-29 maja 2015 – *Univerzitet u Sarajevu/Универзитет у Сарајеви*. Konferencja nt. *Memories of Struggles. Struggles of Memories. 2nd International Workshop of Law and Ideologies*. (Referat: *Collective memory in constitutional discourse. Communist regime in the contextual narrative of the Polish Constitutional Tribunal*)

Ponadto czynnie uczestniczyłam w wielu międzynarodowych konferencjach organizowanych w Polsce, w szczególności:

- 1) 27-28 kwietnia 2006 r. w Toruniu. Polsko – ukraińska konferencja okrągłego stołu: „Członkostwo w Unii Europejskiej: terażniejszość Polski – przyszłość Ukrainy” zorganizowana na Wydziale Prawa i Administracji UMK. (Referat: *Supremacja prawa wspólnotowego w orzecznictwie Trybunału Konstytucyjnego*)
- 2) 17-18 maja 2007 r. w Toruniu. Międzynarodowa konferencja naukowa zorganizowanej na Wydziale Prawa i Administracji UMK w Toruniu pt. „*European Union at the Crossroads: the Need for Constitutional and Economic Changes*” (Referat: *A mere reiteration or a substantial change of *acquis communautaire*? The supremacy clause in the Constitutional Treaty of the EU*).

- 3) 5-16 października 2008 r. w Toruniu. I prawnicze seminarium polsko – czeskie „*Konstytucjonalizm czeski i polski 15 i 11 lat po uchwaleniu konstytucji obu państw*” (Referat: *Koncepcja "złożonej normy ustawowej" w kontekście orzeczeń Trybunału Konstytucyjnego dotyczących kodeksu etyki lekarskiej*)

- 4) 5 marca 2010 r. w Bydgoszczy. Polsko – Czeskie Seminarium naukowe „*Konstytucyjnoprawne aspekty członkostwa Rzeczypospolitej Polskiej i Republiki Czeskiej w Unii Europejskiej sześć lat po akcesji obu państw*” zorganizowane na Wydziale Administracji i Stosunków Międzynarodowych Kujawsko – Pomorskiej Szkoły Wyższej w Bydgoszczy (Referat: *Trybunał Konstytucyjny a członkostwo Polski w Unii Europejskiej*)

- 5) 14-15 października 2012 w Toruniu. III prawnicze Kolokwium polsko-czeskie. *Aktualne Problemy Współczesnego Konstytucjonalizmu – Europeizacja Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej i Republiki Czeskiej*. (Referat: *Europeizacja konstytucji w orzecznictwie Trybunału Konstytucyjnego RP.*)

Udział w konferencjach i seminariach krajowych

Niezależnie od konferencji zagranicznych oraz konferencji międzynarodowych organizowanych przez polskie ośrodki naukowe uczestniczyłam czynnie w konferencjach krajowych. W szczególności:

- 1) 20-23 maja 2012 r. w Gródku nad Dunajcem. Konferencja naukowa pt. „Prawo Unii Europejskiej a prawo konstytucyjne państw członkowskich”, organizowana przez Katedrę Prawa Europejskiego Uniwersytetu Jagiellońskiego. (Referat: *Sądy konstytucyjne a ochrona tożsamości narodowej i konstytucyjnej państw członkowskich Unii Europejskiej*)

- 2) 29 listopada 2012 r. w Warszawie w siedzibie Trybunału Konstytucyjnego. Pierwsza konferencja asystentów sędziów i orzeczników z Naczelnego Sądu Administracyjnego, Sądu Najwyższego i Trybunału Konstytucyjnego *Skutki wyroków Trybunału Konstytucyjnego w świetle orzecznictwa Naczelnego Sądu Administracyjnego, Sądu Najwyższego i Trybunału Konstytucyjnego*. (Referat: *Wznowienie postępowania w następstwie stwierdzenia niekonstytucyjności pominięcia prawodawczego.*)

- 3) 16-18 maja 2013 w Toruniu. LV. Zjazd Katedr i Zakładów Prawa Konstytucyjnego nt. „*Samorządy w Konstytucji z 2 kwietnia 1997 r.*”. (Referat: *Samorząd terytorialny w orzecznictwie Trybunału Konstytucyjnego: wybrane problemy.*)

Aktualna aktywność na polu współpracy międzynarodowej

Publikacje pokonferencyjne:

Pokłosiem konferencji zagranicznych, w których uczestniczyłam w 2015 r. (w Brnie oraz Sarajewie) są teksty przygotowywane do publikacji pokonferencyjnych, które mają dotyczyć problemu sprawiedliwości tranzycyjnej w orzecznictwie polskiego Trybunału Konstytucyjnego. Do specjalnego numeru czasopisma *German Law Journal* został przyjęty mój artykuł pt. *Reading the tea leaves. Polish Constitutional Tribunal and the preliminary ruling procedure*, będący zmodyfikowaną wersją referatu wygłoszonego w marcu 2014 r. w Rzymie na seminarium *The preliminary reference to the CJEU by the Constitutional Courts. Il rinvio pregiudiziale alla Corte di giustizia dell'Unione europea da parte delle Corti costituzionali. Seminar in memoriam of Gabriella Angiulli*

Udział w grantach badawczych:

Obecnie uczestniczę w projekcie badawczym *Security in V4 Constitutions and Political Practices*. Projekt przygotowany przez zespół naukowców z Katedry Prawa Konstytucyjnego i kierowany przez dr hab. Agnieszkę Bień-Kacałę, prof. UMK, został zakwalifikowany do dofinansowania przez Radę Ambasadorów Międzynarodowego Funduszu Wyszehradzkiego w ramach tzw. grantów standardowych. Mój udział polega na przygotowaniu raportu dotyczącego kategorii bezpieczeństwa narodowego w Systemie Rady Europy ze szczególnym uwzględnieniem orzecznictwa Europejskiego Trybunału Praw Człowieka.

Członkostwo w organizacjach naukowych:

Jestem członkiem Polskiego Towarzystwa Prawa Konstytucyjnego.

Od 17 maja 2013 r. pełnię funkcję Sekretarza Polskiego Towarzystwa Prawa Konstytucyjnego.

Działalność dydaktyczna i popularyzatorska:

Od początku mojej pracy na Wydziale Prawa i Administracji UMK prowadzę rozmaite zajęcia dydaktyczne (ćwiczenia, wykłady, konwersatoria) zarówno na studiach stacjonarnych, jak i niestacjonarnych na kierunkach: Prawo, Administracja oraz Europeistyka.

Poza tym do 2014 r. pełniłam funkcję opiekuna naukowego Studenckiego Koła Naukowego Prawa Konstytucyjnego, które działa na WPiA UMK. Do działalności popularyzatorskiej i dydaktycznej mogę zaliczyć redakcję dwóch publikacji pokonferencyjnych organizowanych przez Koło. Obie publikacje zostały wydane nakładem Wydawnictwa Naukowe UMK.

W ramach działalności dydaktycznej mieszczą się również szkolenia z zakresu prawa konstytucyjnego, które w 2011 prowadziłam dla aplikantów notarialnych (Okręgowa Rada Notarialna w Gdańsku) oraz w 2014 r. dla aplikantów radcowskich w 2014 r. (Okręgowa Izba Radców Prawnych w Toruniu).

Praca ekspercka:

Do pracy eksperckiej mogę zaliczyć projekt ustawy dotyczący wprowadzenia instytucji notarialnych pełnomocnictw wyborczych przygotowany na zlecenie Krajowej Rady Notarialnej wspólnie z dr hab. Markiem Krzysztofem Kolasińskim, prof. UMK, byłym Wiceprezesem Krajowej Rady Notarialnej.

Byłam również recenzentem zewnętrznym wniosku o uzyskanie grantu NCN.

Uzyskane nagrody:

Wyróżnienie Rektora UMK za osiągnięcia w dziedzinie naukowo-badawczej w 2008 r.

Wyróżnienie Rektora UMK za osiągnięcia w dziedzinie naukowo-badawczej w 2009 r.

Nagroda Komitetu Redakcyjnego „Przeglądu Sejmowego” za najlepszą rozprawę doktorską z zakresu prawa konstytucyjnego (2011 r.).

Aleksandra Kusto